

Anđela Graupera

IZVEŠTAJI IZ SRBIJE

Anđela Graupera (1876–1940) je španska medicinska sestra, književnica i novinarka koja je boravila u Srbiji za vreme Prvog svetskog rata. Radeći kao dobrovoljna bolničarka Crvenog krsta, provela je sedam meseci u Nišu tokom 1914. i 1915. godine, negujući ranjenike. Osim dobrotvornog rada, ona je nedelju za nedeljom slala izveštaje s lica mesta dnevniku *Novosti* (*Las Noticias*) iz Barselone. U njima je javljala o svojim utiscima iz Srbije, mukama medicinskog osoblja i pacijenata u teškim uslovima života i rada, o aktuelnim ratnim zbivanjima na Balkanu i, naročito, o ljudima koje je sretala, njihovom mentalitetu, fizičkoj i moralnoj snazi, kao i neverovatnom patriotizmu, kom se divila.

Požrtvovanost Anđele Graupere, njena dobročinstva i tekstovi o Srbiji, nažalost, potpuno su nepoznati srpskoj javnosti. Osim novinskih izveštaja, napisala je knjigu *Veliki zločin: šta sam videla u ratu* o stradanjima kojima je prisustvovala u našoj zemlji.¹

U nastavku su Grauperine reportaže iz Srbije objavljivane u barselonskim *Novostima* u periodu 15. septembar 1914 – 15. decembar 1915, prvi put prevedene sa španskog na srpski jezik posle sto deset godina.

Zahvalnost za originalne izveštaje dugujem Mariji Žarković, doktorantkinji na Autonomnom univerzitetu u Barseloni.

Prevod posvećujem pradedi Mladenu Stojanoviću, palom za slobodu 1914. godine. (Jasna Stojanović)

Anđela Graupera²

¹ O knjizi, liku i delu A. Graupere pročitati u: Stojanović, J. (2024). „Književnica Anđela Graupera, dobrovoljna bolničarka u Srbiji za vreme Prvog svetskog rata”. *Letopis Matice srpske*, knj. 513, sv. 5, maj, 538–566. https://www.maticasrpska.org.rs/letopis/letopis_513_5/12%20Stojanovic.pdf.

² Izvor fotografije: Perišić, M., Škodrić, Lj. i Reljić, J., *Kraljevina Srbija i Kraljevina Španija*. Beograd, Arhiv Srbije, 2017, 214.

Niš, 15. septembar 1914.

Gospodine uredniče,

Vi znate koliko sam želela, humanosti radi, ali i zato što sam tako osećala, da ponudim svoje usluge sanitarnim ambulantama srpske vojske – te tako junačke, tako napućene i plemenite vojske, i znate da mi je ta želja postala opsesija.

Zahvaljujući Vama, gospodine uredniče, i Vašoj preporuci gospodinu konzulu Srbije u Barseloni, moja skromna ponuda je prihvaćena; ukrcala sam se za Đenovu, stigla u Bari, pa konačno i u Solun, odakle sam prešla u Niš, danas drugu prestonicu Srbije, gde se upravo nalazim i odakle ću javljati vesti onoliko često koliko mi to bude dozvoljavala moja plemenita, mučna misija.

Upravo dok Vam pišem, pero mi podrhtava, a telo posustaje od nespavanja. Trebalo nam je dvadeset i osam sati da stignemo u Niš. I onda se zadesi da posle tolikog napora ni u jednom gradskom hotelu nema slobodne sobe i da moram da provedem noć kućajući na stolici. Divote rata!

Voz je bio pretrpan i još jednom uviđam da i u najobrazovanijem pojedincu čuči primitivni čovek, onaj što sebičnost pretpostavlja svakoj ljudskosti.

Da znate koliko sam snažno doživela prelazak srpske granice i pregledanje pasoša! Ljubazna, savršena gospoda su to obavila!

Iznenadila me je tolika predostrožnost, na koju nismo navikli, pa sam revnosno pratila sve što se događa.

Srpski vojnik je zadovoljan, razdragan, na njemu se ne primećuje umor niti se na njegovom licu zapaža bilo kakav napor; on zna da brani svoju domovinu i zna da će je braniti do smrti.

Elita beogradskog društva sklonila se ovde; kako su mi rekli, tamo i dalje padaju bombe.

Što se mene tiče, volela bih da mi je ovo konačno odredište jer sam premorena od ovolikog truckanja.

A kad je u pitanju ova zemlja, oduševljena sam srpskim pejzažom. Njive su savršeno obrađene; na prostranim ravnicama, okruženim ogromnim planinskim lancima kao kakvim nepremostivim lavirintima, spokojno pasu goveda i ovce. Zaista mislim da je ovo zemlja predodređena za napredak, jer je nastanjuje privilegovana rasa. Većina vojnika i oficira je visokog stasa, snažni su i lepo građeni. Hotelima nedostaje čistoće i određene prefinjenosti kulture, ali one će se, bez ikakve sumnje, steći kako se zemlja bude razvijala.

Putovala sam noću, voz je bio u potpunom mraku i užasno teško su mi pale gužva i nehigijena brojnih saputnika.

Bilo bi mi hiljadu puta draže da sam putovala s vojskom nego s ovom čudnom mešavinom stranaca koji su od kupea napravili svinjac. Ah, kako smo mi Španci uvidavni! Verujte, dragi prijatelju, da sam se među svim tim strancima (među kojima, da napomenem, nije bilo nijednog Srbina) osetila ponosnom što sam Špankinja.

Napokon smo stigli, jer ništa ne traje sto godina; odmah sam primetila da je Srbiju preplavilo ushićenje: ulice su ukrašene nacionalnim zastavama što lepršaju na vetru i daju živopisnost stanovništvu, tokom cele noći muzički ansambli krstare ulicama u čast srpske zastave, a narod je pozdravlja s patriotskim žarom. To me je duboko dirnulo.

Srbi su potukli Austrijance do nogu i uspeali da zauzmu Zemun na drugoj obali Dunava.

Srpska vojska je malo stradala, ali je zato kod neprijatelja, što zbog poginulih, što zbog udatljenih u reci Drini, bilo 15.000 mrtvih.

Mogu da Vas uverim da su Srbi hrabri, izdržljivi i istinski stoici. Pošto sam zadužena za dezinfekciju i pripremu materijala za previjanje, zapažam da gotovo svi imaju povrede na šakama i rukama, a ipak ih podnose bez imalo kukanja, čak i najbolnije procedure.

Priča se da su Austrija i Nemačka tražile primirje, ali da ovde ne žele da im ga daju jer se planira smanjenje teritorije prve i potpuno uništenje druge države.

Ima groznih detalja koje moje pero ne bi uspelo verno da prenese.

Sigurno će kroz nekoliko dana svi koji su se sklonili u Niš vratiti u Beograd i to će biti velika stvar, jer ne možete ni da zamislite kako se ovde živi: svi zbijeni, na gomili.

Videla sam otmene dame u siromašnim, bednim kućama, pravim svinjcima, koje bi čak i naša radnička klasa prezrela.

Srbi mi se čine dobrim i trezvenim ljudima koji iznad svega vole slobodu. U nekom od narednih pisama produbiću ovo, jer valja živeti život jednog naroda da bi se videlo šta mu kuca ispod kože.

Ljubazno i srdačno Vas pozdravlja i oprašta se do sledeće prilike

Anđela Graupera

Primljeno 7. oktobra.

Iz Srbije
(Ekskluzivno za *Novosti*)

Niš, 22. septembar 1914.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Uvaženi prijatelju i poštovani gospodine,

Konačno su me uputili u bolnicu broj 8, mada će me za koji dan prebaciti u ambulantu bliže logoru.

Polazeći na novi zadatak srela sam na ulici brojne grupe mladića spremnih da pokriju gubitke, kojih ima mnogo, jer su bolnice pune ranjenika.

Mi mnogo radimo i zaista boli gledati toliku ljudsku patnju. Dok u operacionoj sali pripremam komprese, zavoje i antiseptike i pomažem pri lečenju, neizrecivo mi je teško i iz dubine duše mi se diže krik pobune protiv nepravdnosti sudbine. Pred mojim očima punim suza, u jezivoj povorci, defiluju bez razlike muškarci sede kose i dečaci na čijim se nausnicama jedva nazire prva senka.

Danas su se tokom intervencije onesvestila četvorica nesrećnika, ne mogavši da izdrže bol!

Ti neznani junaci, ti životi što će se ugasiti kao toliki drugi, bez traga, kao kratkotrajne zvezde! Šta mari! Otadžbina traži živote i dobija živote, a zemlja ostaje bez ruku koje će je obrađivati, domovi ostaju bez očeva, sinova, supruge, braće.

Odigrala se još jedna strašna bitka, u kojoj su učestvovala konjica, pešadija i artiljerija. Srbi su ponovo odneli pobedu.

Pometnja među Austrijancima je ogromna: dok su bežali, ostavili su 20.000 kilograma brašna, 30.000 konzervi, 3.000 kilograma soli, 2.000 komada ćebadi i gomilu odeće, 500 kreveta i bolnicu za lečenje 100 ranjenika, sa celokupnom opremom, kao i 40 vagona svakakve robe, koja je dopremljena u ovaj grad.

Niš je pun austrijskih zarobljenika; mnogi pomažu u bolnicama oko ranjenika. Mirni su, pomireni sa sudbinom, možda čak zadovoljni što ne moraju da ubijaju ili ginu.

Verujte, prijatelju, da nikad nisam videla ovoliku grozotu: potpuno sam smušena, sluđena; osećam da mi se srce slama, pokušavam da plačem, ali ne uspevam.

Među ranjenicima ima vrlo mladih ljudi, gotovo dečaka, sa teškim povredama. Jednom od njih su iz rebra izvadili ogroman šraf, zalemljen za komad gvožđa. Ja ih pomilujem, a oni isprate moje korake nežnim pogledom, pokorno, zahvalno. Te sirote nevine žrtve su mnogima odbojne jer su dronjave i prljave... A kako da budu čisti kad čitave dane provode napolju, bez kupanja, spavanja, stalno na oprezu? Jadničci!

* * *

Danas sam, tokom redovne vizite sa doktorom Viselom, osetila neizrecivu bol.

Svuda su jauci, uzdasi, bol, suze! Nema doma u kom se ne oplakuje gubitak voljene osobe, niti porodice koja nema sina, supruga ili brata koji ječi u bolnici. Čak su i dani tužni, sunce sija u intervalima, a onda se nebo začas prekrije pokrivačem od crnih i gustih oblaka, kao da i priroda želi da učestvuje u ovom opštem bolu.

Noću sumorno cvili vetar, povijajući visoka stabla i uvlačeći se kroz prozore sa sablasnim zvukom koji, uz ječanje ranjenika, mojoj uznemirenoj, bolnoj i grozničavoj duši ne dâ da zaspi.

Dok konvoji ranjenika stalno pristižu, drugi se spremaju da pođu, puni mladosti i energije za delovanje u neprijateljskom taboru.

Bitka koja se trenutno vodi, kao i ona od pre dva dana, bila je povoljna za Srbe, koji sada brzo napreduju prema Sarajevu, mestu tragedije koja je uzrokovala ovaj rat. Bolni-

ce i ambulate su pune ranjenika sa nepojmljivim, stravičnim povredama od dumdum metaka.

Ako budemo imali nekoliko dana mira kad se ova bitka okonča, poslaću vam detalje, jer sada svi – doktori, direktori, pomoćnici, bolničarke... – jedva čekamo da padne mrak da odmorimo svoja iscrpljena tela.

Ipak, i pored sveg ovog užasa utehu daje polet s kojim omladina odlazi u rat.

Ova plejada junaka, ovi mučenici koji brane pravu stvar fanatično ljubeći svoju domovinu žarom kakav dosad nisam videla, hitaju da osvoje immanentni cilj, ne hajući za fizičke patnje.

Ali od svih onih koji veselo kreću u rat – koliko će ih se vratiti?

Proklet, proklet hiljadu puta bio rat!

Andela Graupera

Primljeno 10. oktobra 1914.

Iz Srbije

(Od našeg specijalnog dopisnika)

Niš, 25. septembar 1914.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Uvaženi prijatelju, juče sam premeštena u poljsku bolnicu daleko od grada, kraj železničke pruge.

Posle višednevne prakse u niškim bolnicama, gde sam pripremala terapije i zavoj, ušla sam u drugu fazu obuke. Kad budem naučila uobičajene izraze za lečenje i za bolesti, slovenske reči koje nisam znala kad sam stigla ovde (kao što Vam je poznato, govorim samo francuski i italijanski) i kad budem mogla savršeno da razumem potrebe tih sirotih ranjenika, prebaciće me na prvu liniju, gde će moj rad biti dvostruko korisniji.

Danas je prispeo voz pun ranjenika; oni najteži su smešteni u zgrade koje služe kao ambulanta, jer je njima pomoć urgentna. Manje opasni slučajevi, kao i oni kojima prva pomoć nije toliko hitna, poslati su u grad.

Kakva strahota! Jezivo pokidana tela; komadi krvavog mesa, otečeni od povreda, ispadaju ispod grubih zavoja stavljenih na bojnopolju!

To je istinski užas, prijatelju dragi, užas ove turobne povorke, ovog *spoliariuma* koji me okružuje, toliki da ponekad osećam kako gubim hrabrost i da bih, da me ne drži hrišćanska vera usađena od roditelja, napustila ovu milosrdnu, ali groznu misiju koju sam sebi sopstvenom voljom nametnula...

A danas sam, usred sveg tog jada, doživela vrhunsku, neizrecivu radost!

Među pristiglim ranjenicima su i dva brata, potomka Jevreja prognanih iz Španije u petnaestom veku, koji govore dosta razumljiv alhamijado.³

Ne možete zamisliti kako mi je srce poskočilo kad sam čula mlađeg, gotovo dečaka, kako kuka i jauče, dozivajući iz dubine duše:

– *Madre, madre mía querida!*

Ne mogu da objasnim šta sam osetila. Suze su mi grunule na oči i poletela sam prema njemu, strepeći da nisam nešto umislila.

– Jesi li ti dozivao majku?

– *Sí! Eu!*

– Razumeš šta ti govorim?

– Da! Ja sam Španac. Moji preci su rođeni u Granadi!

Pozvah doktora, raspitah se i saznah da je dečak potomak Jevreja koji su toliko doprineli bogatstvu i slavi Španije u prošlim vekovima, a koje je katolički kraljevski par politički nesmotreno prognao iz naše zemlje.

U porodici ovih mladića, jednako kao i u mnogim drugim – kako mi rekoše – čuva se sećanje na njihovo poreklo i, prenošen s oca na sina, čuva se i španski jezik koji se, iako prilično iskvaren, odlično razume.

Htela sam još da razgovaramo, nisam mogla da se zasitim slušajući ga. Ipak, doktor mu je naložio odmor i siroti dečak mi je obećao da će mi, čim mu to stanje dozvoli, detaljno prepričati poslednju bitku, što ću ja preneti čitaocima *Novosti*.

Taj susret pun radosti jedina mi je uteha u ovoj dalekoj zemlji u kojoj sam se dosad osećala izolovanom, potpuno samom među ljudima koje ne razumem i koji me gledaju ravnodušno, tek pokatkad radoznalo.

Danas sam čula jezik svoje zemlje, prvi put otkad sam ovde, i u mojoj je duši zaigrao titraj onih uspomena što nas nikad ne napuštaju: na majku i na otadžbinu. Ovi mladići su predmet moje najveće brige i molim se za njih hrišćanskim žarom!

U ovoj bolnici, odnosno ambulanti, sa mnom rade jedan lekar, dopisnik grčkih novina, jedan američki dopisnik i starija gospođa, bolničarka poput mene, koja šalje izveštaje ruskim novinama.

Ne znam hoće li moja pisma stići do Vas; naložili su da se otvorena stavljaju u sanduče ispred bolnice; odnose ih svakodnevno, ali sam bog zna kakva im je sudbina.

Završavam sad ovo, pisano na brzinu, i opraštam se do sledećeg.

Moram da se posvetim ranjenicima, posebno svom omiljenom bolesniku, kome želim što skoriji oporavak kako bismo mogli da ćaskamo na španskom koji Servantes sigurno ne bi prepoznao, ali koji zvuči ljupko i divno kad si hiljadama milja daleko.

Vaša privržena, pouzdana služiteljka

Anđela Graupera

Primljeno 19. oktobra 1914.

³ Jezik španskih Jevreja u srednjem veku. (*Prim. prev.*)

Niš, 29. septembar 1914.

Užasi rataGospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

I najtvrdje srce se stegne pred jezivim prizorom bolničkih soba, gde se toliki nesrećnici, toliki hrabri vojnici teško stradali na bojištu, batrgaju između života i smrti.

Svakog časa pristižu novi ranjenici, a nastaviće da pristižu dok god Bog to bude hteo, jer se žestoke borbe odvijaju bez prestanka, od prvih sunčevih zraka pa do duboko u noć.

Stanovnici Bosne, različitih rasa i nacionalnosti – Austrijanci, Jevreji, itd. – beže u panici, napuštajući svoje domove i imovinu, noseći sa sobom samo neophodne stvari, jer je zvuk srpskog mitraljeza, sve bliži, najava strašne opasnosti: mora da je osvajač blizu, napreduje brzo, odlučan da preuzme ono što mu kao osvajaču pripada.

Srpske trupe svakodnevno osvajaju teren. Sad ostaje da se vidi da li će, kad stignu na teritoriju koja nije njihova, kao nagradu za svoj ratnički pohod naići na najnezahvalniju nagradu koju ratne veštine mogu da prirede neprijatelju ili će, naprotiv, njihove pobeđe biti krunisane onom najkorisnijom i najdefinitivnijom od svih.

Polja kojima je protutnjao ratni užas na sebi nose utisnute neizbrisive tragove ratnog ludila i ubilačkog besa zaraćenih vojski: opustošena polja, razrušene kuće, proždrljivošću vatre i silovitošću gvožđa oronule i pocrnele zgrade. I gomile leševa, razbacanih na sve strane, beskrvnih lica i očiju pred užasom smrti.

Kod Srba je mržnja prema Austrijancima i Nemcima neumoljiva. Kažu mi da neprijatelj bez milosti likvidira sve ratne zarobljenike i da su tokom prvog okršaja srpskih i austrijskih trupa ovi iznenada upali u jedno selo i masakrirali žitelje, ne štedeći ni decu ni starce. Šesnaest mladih devojaka su razgolitili, surovo mučili i prepustili okrutnosti soldateske. Onda su im odrubili glave i pobacali ih u duboku jamu, prethodno iskopanu u prisustvu žrtava.

Tako su mi oni ispričali, i samo prenosim njihove reči, jer o pomenutim događajima nemam ni najmanju ličnu potvrdu. Ali je užas rata tako jeziv, tako živ, tako prodirući, da ne gubi svoje mračno svojstvo da potrese čak i sa distance i putem prepričavanja, kao i da podseti na to da među ljudima nije sve ljubav, pravda ni ljudskost.

Anđela Graupera

Primljeno 31. oktobra 1914.

Niš, 17. oktobar 1914.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Posle dvadeset dva dana revnosne brige lekarâ oko mladog Srbina (na moj zahtev), potomka starih španskih Jevreja o kome sam Vam pisala u prošlom pismu, konačno sam čula neobičnu priču o bici u kojoj je učestvovao i u kojoj su ranjeni on i brat. Bratovljevo ozdravljenje će mnogo duže potrajati jer su mu noge smrskane i vrlo je moguće da neće izdržati tešku operaciju kojoj će biti podvrgnut.

A što se tiče mog štićenika, malog Davida, verovatno ćemo moći da mu spasimo jednu ruku, iako su mu obe bile u zavojima i skoro potpuno raznete kad je stigao.

Upada u oči da devedeset odsto ranjenika imaju povrede od metka na šakama i na rukama. Ne znam zašto je tako, niti lekari umeju da objasne, što i nije njihov zadatak, već da leče, što divno čine, jer su zdravstveni sistem i hirurški materijal koji su usvojili Srbi najsavršeniji za koje se zna.

Siroti David (čije crte podsećaju na našu rasu) zahvalno prihvata poziv da pređe u paviljon za oporavak i stalno bude pod mojim nadzorom; s tugom prima vest o ozbiljnosti povreda svoga brata Isupa i nas dvoje se, posle kratke šetnje, smeštamo u jedan ugao čekaonice železničke stanice. Dok nas prijatno greju toplota centralne peći i zraci bleštavog sunca koje se probija kroz rešetke na prozorima u prizemlju, počinje za mene najoriginalnija i najpotresnija priča koju sam ikada pročitala ili doživela.

I to ne zato što taj razgovor po sebi prevazilazi granice danas uobičajenog, ni zbog toga što sam Špankinja, daleko od svojih sunarodnika, od kojih sam se rastala u Barseloni pre samo tri meseca, već i zbog neobičnih okolnosti vezanih za mog sagovornika.

Svakako bih se iznenadila da naletim ovde na lekara ili trgovca iz Katalonije, iako je poznato da nema tačke na svetu gde moji zemljaci nisu kročili; no, ponavljam, moja zapanjenost bila je bez premca kad sam čula plačan glas sirotog dečaka kako usred Srbije doziva majku na španskom.

Obradovaću čitaoc *Novosti* opširnom i slikovitom pričom simpatičnog Jevrejina Davida, koji želi po svaku cenu da bude Španac i gordi se time, i koji – kako se u njegovoj porodici prenosi s kolena na koleno – veruje da će u granadskoj alhaferiji⁴ povratiti staru kuću koju su njegovi preci, po kraljevskoj zapovesti, napustili pre više od pet vekova.

Evo dela te priče, mada je pamtim celu, sa svim njenim netačnostima, za slučaj da mi jednog dana padne na pamet da objavim beleške o ovoj neverovatnoj pustolovini:

„Dana 19. septembra nalazili smo se na položaju Mačkova glava, na vrhu malog brežuljka, odakle su austrijske snage, deset puta brojnije od nas, silovito odbacile tri bataljona petog puka.

⁴ Verovatno naziv za nekadašnji arapski ili jevrejski kvart u Granadi. Danas postoji Palata Alhaferija (*Palacio de la Aljafería*), ali u Saragosi. (*Prim. prev.*)

Naš bataljon je bio odsečen i potpuno nemoćan pred besnim napadima neprijatelja koji je hteo da se dokopa naših topova.

U toj akciji 'Krupanj' pokolj je bio strašan. Gledali smo kako Austrijanci nadiru i nismo znali na koju stranu da krenemo.

Svi naši oficiri su poginuli i počeli smo da očajavamo, kad do nas dojah jedan viši oficir, koji upita:

– Šta je, junaci? Šta to radite?

– Mi smo rezervisti.

– Zar ne vidite šta se dole dešava? – vikao je oficir, pokazujući prema bojnopolju. Zar ne vidite da neprijatelj otima naše topove i to mirno posmatrate skrštenih ruku?

– Nismo dobili nikakvu naredbu.

– Gde vam je komandant?

– Nemamo komandanta, poginuo je ili je ranjen.

– Onda za mnom, junaci; ja sam vaš kapetan!

Vojnici su oklevali da poslušaju oficira kog ne poznaju, ali on stade na čelo bataljona, isuče sablju i uzviknu žustro:

– Vojnici! Ja sam Đorđe, sin vašeg kralja Petra. Za mnom ko nije kukavica!

Čuvši ove reči, bataljon kao da je udarila struja. Obodreni entuzijazmom i uz povičke 'Živeo kraljević!', pojuriše za njim kao lavina, rušeći sve pred sobom.

Ostali bataljoni petog puka, videvši taj vod hrabrih kako juriša predvođen kraljevim sinom, i to na konju, a ne pešice – kako nalažu pravila – odmah se pregrupisaše i navališe na neprijatelja, ne čekajući nova naređenja.

– Uraaa! – vikao je kraljević.

– Uraaa! Uraa! – orilo se iz tri hiljade grla kad ceo puk grunu na Austrijance, koji odmah krenuše da se povlače.

Ponovo slobodna, artiljerija otvori vatru na neprijatelja i pola sata kasnije pobeda je bila naša.

Pri kraju ove epske bitke jedan od poslednjih austrijskih kuršuma pogodio je kraljevića.

Nedaleko od mesta gde je kraljević ranjen mene je pokupio sanitet i pružio mi prvu pomoć.

Iako su mi obe ruke bile povređene, bio sam svestan i video sam kako moja braća po oružju odnose kraljevića Đorđa na nosilima do poljske bolnice.

U bici je ranjen i moj brat Isup. Pogodio ga je šrapnel blizu topova koji bi, da nije bilo kraljevića Đorđa, pali u ruke Austrijancima. Mi smo imali dosta poginulih, ali neprijatelj je, kako nam rekoše u ambulanti, pretrpeo ogromne gubitke."

Dovde ide priča malog Davida, iz koje sam izostavila mnoge slikovite detalje kako ovo pismo ne bi bilo beskonačno, a koju je on završio odista epskim pitanjem:

„Reci mi, sestro: hoću li moći ponovo u rat s ovim što mi je ostalo od ruku?"

Anđela Graupera

Primljeno 5. novembra 1914.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

U času dok ispisujem ove redove, u voz koji stoji spreman na stanici blizu bolnice broj jedan Crvenog krsta, ukrcava se 5.000 ljudi, da ojača borbenu liniju kod Šida,⁵ a žustrina srpskih mladića u toj ekspediciji, i njihova hrabrost (koju ne umanjuje pogled na hiljade ranjenih, raspoređenih po svim javnim ustanovama grada Niša), dostojna je divljenja.

Neki su otpušteni iz bolnice tek pre nekoliko dana i još su u zavojima, a ipak se priključuju ovim redovima, ne pokazujući ništa manje poleta od ostalih.

Godi duši kad ih vidi tako orne, i stiče se uverenje da je ovo narod junaka kome je pobeda zagarantovana, ali po cenu koliko krvi?

Juče je stiglo 456 ranjenika iz jezive akcije na frontu Drina–Šabac, odakle su, prema mnogim svedočenjima, Austrijanci proterani, pretrpevši ogromne gubitke. Isti voz koji je dovezao tu bezobličnu ljudsku masu što izvikuje strašan bol svojih rana sada će na borbenu liniju odvesti hiljade drugih junaka i žrtava.

Danas sam negovala jednog mladog dobrovoljca pristiglog poslednjim vozom. On je mišićav, muževan i izražajnog lica.

Raznet mu je prvi članak palca na desnoj ruci i, pošto sam ga brižljivo previla, prepričao mi je akciju u kojoj je ranjen.

To se dogodilo u jezivoj bici na obalama reke Save, kad je neprijatelj pretrpeo gubitak od 7.000 poginulih i 5.000 zarobljenih – koji će nam uskoro stići ovde – ne računajući ranjenike. Teško je pretpostaviti tačan broj naših, jer smo svi prezauzeti i bez imalo vremena za procene.

„Pucnjava nije prestajala danima. Uopšte nismo spavali, a kako nas je morila glad, pucali bismo i saginjali se da pojedemo sledovanje hleba; i tako, između zalogaja i zalogaja, po jedan pucanj. Napredovali smo i osvajali teren puzeći, pošto je neprijatelj pokušavao da pređe Savu, ali bez uspeha.

Odjednom sam osetio nešto čudno na ruci, praćeno ostrim bolom. Metak mi je upravo bio razneo prvi članak na palcu. Krv je šikljala i bol je bio nepodnošljiv, ali nisam ispuštio oružje. Baš u tom trenutku nadređeni je povikao: 'Napred!' 'Ura! – Ura!' – povikamo i mi, obodreni. I moj glas se pridružio, snažno i odlučno, te pojurih sa drugovima ka neprijatelju, koji je sve više uzmicao. Pobili smo, austrijski gubici bili su neprebrojivi, zarobljenici brojni, a mi smo jedva imali poginulih.”

⁵ Nejasno. U originalu stoji *Chitza*. (*Prim. prev.*)

I tu je jednostavnu činjenicu – kažem *jednostavnu* u poređenju sa razaranjima neprijateljske artiljerije nad ostalim ranjenicima – objašnjavao živim, toplim glasom, sa zanosom i entuzijazmom koji teraju suze na oči. Svedočila sam patriotizmu u njegovom najčistijem vidu.

Jedan ranjeni zarobljenik 26. puka Landšturma, takođe primljen u ovu bolnicu, kaže da su Austrijanci, po povlačenju srpske vojske iz S...⁶ popalili sela i poubijali srpski živalj, a da su naredbu dali mađarski oficiri pošto je došlo do sukoba između austrijskih i srpskih snaga austrijske vojske, što je degenerisalo u pravu bitku.

* * *

Svakodnevno stižu vesti o novim srpskim poredama, i to me ne čudi jer počinjem da shvatam ovaj narod: iza njegove grubosti krije se neustrašivo srce, spremno na velike borbe, tako da ga u istoriji vremena čeka sjajna budućnost.

Kroz neko vreme, kako se budem privikavala na ovoliko ljudskog stradanja, tražicu da me pošalju u logor. Jasno je da bih presvisla od užasa da sam iz Barselone otišla pravo tamo, jer još nisam spremna za toliko rastrgnutog mesa, toliko krvi, toliko bola.

Danas sam prvi put primila pismo od porodice. Kakvo ushićenje! Nisam ga pročitala, nego progutala! A posle sam neutešno plakala od radosti.

Zdravlje mi je na zavidnom nivou; zima me ne plaši, štaviše snaži me i daje mi zdravlje koje nikad nisam imala u Španiji, a telu snagu da izdrži dug i težak napor.

Do sledeće prilike, oprašta se Vaša pouzdana služiteljka

Anđela Graupera

Primljeno 26. novembra 1914.

Iz Srbije

Niš, 20. oktobar 1914.⁷

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Nijednog trena ne prestaje grozničava užurbanost u ovdašnjim bolnicama, jer, jednako kao što se otpuštaju oporavljeni ranjenici, a u Uskub⁸ šalju rekonvalescenti s teškim povredama, tako pristižu novi kontingenti koje je iz borbe izbacilo austrijsko oružje, da zauzmu upražnjena mesta.

⁶ Nejasno. U tekstu stoji *Synnye*. (*Prim. prev.*)

⁷ Moguće da je u pitanju greška, i da treba da stoji 20. novembar. (*Prim. prev.*)

⁸ Skoplje. (*Prim. prev.*)

To je jedna neprestana plima i oseka ljudskih ruina, a nečuveno je što oni uopšte ne brinu zbog svojih rana, već zato što su sprečeni da se bore, i svuda se čuje isto pitanje: „Hoću li ozdraviti? Kad ću se oporaviti?”

Ovaj narod je, gospodine direktore, jednostavno zadivljujući, a njegova požrtvovanost za otadžbinu graniči se sa uzvišenim. Samo tako se objašnjava da nacija sa jedva tri miliona stanovnika toliko dugo drži pod kontrolom moćnu austrougarsku vojsku.

U trenutku dok ovo pišem u Niš je prispeo veliki broj austrijskih i nemačkih zarobljenika. S prozora svoje sobe gledam kako vijugavom stazom, u tišini, krivuda sumorna povorka ljudi ogrnutih plavkastosivim šinjelima, bez oružja i bez prtljaga. Dve hiljade njih prolazi kraj uspravnih zelenih jela: jedni pomireni, drugi razdragani, većina poniženi, poneki ranjeni, ostali indiferentni i ćutljivi, gube se u zavojima puta.

Srbi ih gledaju kako prolaze, u tišini i s poštovanjem, bez uvredljivih reči, bez ironičnog pogleda ili osmeha za poražene, već pre uz znake uvažavanja i sažaljenja zbog tolike žrtvovane mladosti. Pobednik ume da poštuje pobeđenog, a ja se, iz dubine duše, divim i jednima i drugima.

Nisam ovde videla nijedan od onih vandalskih postupaka nekih drugih nacija o kojima sam toliko puta čitala u štampi.

U ambulantama se s istom brigom leče srpski oficiri i vojnici, kao i austrijski, i tu se mešaju i razgovaraju, a ništa osim uniforme ne ukazuje na to da su neprijatelji.

Posmatram ih i kažem sebi da će se oni koji ovde razgovaraju prijateljski srdačno, sutra, na odvratnom frontu, ponovo klati bez milosti. Takav je prokleti rat! Pretvara ljude u zveri žedne krvi!

Umorna sam i umor mi sklapa oči.

Do sledećeg pisma, pozdravlja Vas

Anđela Graupera

Primljeno 3. decembra 1914.

Iz Srbije

Niš, 4. decembar 1914.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Konačno se dogodilo ono što je moralo da se dogodi, a to je da mi je ovaj tužni prizor kom prisustvujem već nekoliko meseci na koncu iscrpio snagu pa sam morala da ostanem u krevetu dosta dugo, zbog nervne slabosti koja mi je ugrozila život.

Na sreću, moja snažna priroda je odnela pobeđu.

Tokom ovih dana prinudne neaktivnosti, ratni spektakl je poprimio toliko povoljan obrt za Srbiju koliko poguban za neprijatelja, i ja se nadam da će uskoro mir okončati sve ove užase.

Zarobljenici pristižu svakodnevno, a broj onih ovde smeštenih iznosi 25.000. Pada kiša i hladno je; ujutru je blato zaleđeno, a posle noge upadaju u njega, što otežava prolaz nesrećnih zarobljenika koji stalno pristižu, iscrpljeni, gladni, blatnjavi do pasa, poraženi i poniženi.

U Beogradu su Austrijanci bili zagospodarili svime, pokrali i opljačkali radnje i privatne kuće. Na dvoru nije ostalo ništa, a u povlačenju su zarobili 1.200 mladića od četrnaest do šesnaest godina.

Kad su srpske trupe krenule da manevrišu kako bi oterale neprijatelja, on je, u velikom strahu od dobre i pouzdane artiljerije, pohrlio ka drugoj strani, preko mosta, ali su ga srušili srpski artiljerci, pobacavši nesrećne Austrijance u nabujalu reku. U povlačenju su pretrpeli gubitak od 14.000 ljudi.

Ponovo slobodan, Beograd će uskoro poprimiti svoj nekadašnji izgled. Priča se da će neke ambulante biti preseljene tamo. Ako se to desi, tražiću da me premeste, ne bih li dočarala prizore pustoši koji sigurno vladaju u gradu.

Naš posao je tokom nekoliko dana bio ogroman i naporan; danas je, međutim, malo mirnije. Dabogda se uskoro završile sve ove muke pa da se mogu vratiti spokoju svoje porodice i njenoj ljubavi.

Andela Graupera

Primljeno 30. decembra 1914.

Iz Srbije

Niš, 23. januar 1915.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Posle dužeg ćutanja, više prisilnog nego željenog, ponovo se vraćam izveštajima iz ove daleke zemlje gde sve odiše slobodom i rodoljubljem.

Telegraf Vas je sigurno obavestio o evakuaciji Austrijanaca iz Beograda posle njegovog munjevitog osvajanja, tužnog sećanja za ljude odavde.

Sad imamo predah, svakako više nego potreban, ne bismo li povratili iscrpljenu snagu.

U velikim sobama ambulanti neprestano odjekuje pesma ranjenika koji se oporavljaju pa se na trenutak zaborave strahote sadašnjeg evropskog konflikta. Kakve lepe glaseve imaju ovi Sloveni! Jasne, skladne, a umeju njima da moduliraju izuzetno vešto. Jedinstveno!

Čak i u najbolnijim trenucima bolničkog lečenja ovi ljudi pevaju, zastajući sa pesmom da bi isпустили dug, bolan vapaj „majko“, a za to vreme žene čute, ne preplićući svoj srebrnasti glas s njihovim, jer im običaj (i navika) nalaže da puštaju glas samo kod kuće, u okruženju bližnjih.

Stižu vesti da se očekuju veliki okršaji. Srpski narod, hrabar i divalj poput lava u šumi, naoštrio je kandže, spreman da uništi svog nadmenog osvajača.

Austrijanci očekuju dolazak 50.000 Prusa; kad oni stignu ponovo će započeti teške bitke, a s njima i naš mučni posao.

Slobodni Beograd miruje, obavljen gustom noćnom tminom jer se ne pale ulične svetiljke, a prozori na kućama i izlozi su hermetički zatvoreni. Sve spava tajnovitim snom i ne čuje se ništa do spori ujednačeni koraci stražara.

U potpunom smo miru; Srbi i Austrijanci se osluškuju, osmatraju, iščekujući priliku da se međusobno prožderu. Pošto su Austrijanci u potpunosti proterani, ovde su ostale samo hiljade zarobljenika koji su, posle poslednje bitke, za samo tri dana preplavili dolinu u kojoj se nalazi ova ambulanta: 40.000 pobeđenih nesrećnika.

Dokle god budem živa, neću zaboraviti tu čemernu povorku ni duge noći u kojima sam, žalosna, posmatrala nebrojene vatre oko čije toplote su se zarobljenici okupljali.

Austrija pokreće ofanzivu protiv Rusije, a ova, žustro i odvažno, kreće u odbranu i osvaja Verotku u Bukovini.

Na Dardanelima bombardovanje ne prestaje, pod francuskom i engleskom komandom.

Najnovije vesti kažu da Austrija želi mir i da će ga tražiti. Da li je to istina?

Daj bože da nebo bude blagonaklono i da prestanu ove strahote, a ja Vas uveravam, gospodine uredniče, da nijedno pero nije kadro da opiše stradanja koja moje oči gledaju svakog dana, svakoga sata, svakoga časa!

Sad završavam ovo pismo uz obećanje da ću opet pisati sutra, sa više vesti o tome šta se ovde događa.

Do sutra, onda.

Anđela Graupera

Primljeno 15. februara 1915.

Iz Srbije

Niš, 23. januar 1915.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Ratna sudbina donosi pobedu ili pak poraz vojskama u sukobu, remeteći i najbolje skovane planove, a u vazduhu lebde čas očaj poraženih, čas radost pobjednika.

No uprkos tome, smenjivanje pobjeda i poraza je trenutno, budući da se vrlo često dešava da današnji gubitnici sutra budu pobjednici.

Ipak, i pored tih trenutnih obrta, čvrsto verujem da će ovaj mali narod, koji upisuje svoje podvige i svoje junaštvo velikim slovima u knjigu Istorije, uspešno rešiti razmi-

rice s Austrijom i da će, oslobođen svog smrtnog neprijatelja, konačnom pobedom uvećati zračenje svoje moći.

Njegovom junaštvu i izdržljivosti divi se ceo svet, budeći humanost mnogih koji im upućuju vredne donacije.

Nedavno je jedno englesko društvo pod nazivom *The Serbian Relief Fund* poslalo donaciju u čebadi u vrednosti od 12.000 franaka; 2.500 za zavoje; 2.500 za lekove i antiseptike; 3.750 za hirurške instrumente; 3.750 za sterilizatore; 2.500 za sirovi pamuk i 12.500 za pamučne tkanine za čaršave.

Osim toga, gospodin Siton Votson⁹ predao je jednom srpskom biskupu¹⁰ 8.700 franaka za siromašne.

Bugarska nije ušla u rat onoliko brzo koliko se očekivalo, jer je tražila od Austrije i Pruske municiju, topove i sanitetski materijal, ali su ove odbile da joj ih daju.

S druge strane, Rumunija je dobila kredite od Amerike u vrednosti od 400.000.000 franaka, municiju i sanitetski materijal, i sve to stiže u Solun. Kroz deset ili petnaest dana biće u Rumuniji, pa će i ona, zajedno sa Srbijom, ratovati protiv Austrije.

Ako Rumunija ne požuri, Rusija će sama ući u Erdelj¹¹ i u tom bi slučaju Rumunija bila izgubljena.

Svi ovi savezi nisu ništa drugo do preteče strašnih borbi, a s njima i gašenje hiljade života usred proleća.

Trenutno pada sneg i strašno je hladno. Planine, drveće, nakrivljeni krovovi kuća, besplodna zemlja, kola natovarena slamom ili drvima, ljudi u tamnim odelima i kapuljačama, sve nestaje i utapa se u čistoj belini.

Duva orkanski vetar koji žalosno savija iskrivljena debla stabala i probija se kroz pukotine na prozorima.

Evo već nekoliko dana uživamo u miru i odmoru, toliko potrebnim posle onoliko posla.

U nedostatku ljudstva, Austrija je primorana na pasivnost.

U Pruskoj vlada glad, a Tursku je porazila Rusija, odnevši veliku pobedu i zarobivši jednog od njenih najboljih generala.

Šest pruskih jedinica stiglo je na srpsku granicu, tiho zauzimaju rumunsku granicu i raspoređuju se po njoj, dok se ona, ratoborna, sprema u borbu sa Srbijom protiv Austrijanaca i Prusa.

Sigurno nećemo dugo čekati da ova ambulanta ponovo bude prepuna ranjenika; nećemo dugo čekati jauke i ropce u agoniji i ponovo će naše ruke i bele kecelje biti umrljane krvlju bezimenih junaka.

Daj bože da se uskoro okončaju sve ove grozote!

Anđela Graupera

Primljeno 20. februara 1915.

⁹ U originalu *Setor Vatson (sic!)*. (Prim. prev.)

¹⁰ U Pravoslavnoj crkvi to je episkop. (Prim. prev.)

¹¹ Transilvaniju. (Prim. prev.)

Niš, 15. januar 1915.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Čak i ako traje relativni mir, vesti koje stižu potvrđuju da je on više fiktivan nego stvaran, kao predah zveri koja se odmara kako bi sa još više žestine grunula u boj.

Svih ovih meseci koje provodim među Srbima oduševljavaju me hrabrost i junaštvo ovog naroda; junaštvo i hrabrost koji izviru iz demokratije i duha pravde koji nama nisu poznati.

Srpski vojnici nisu tako ustrojeni kao naši, ali su požrtvovani, znaju da se bore i da ginu, a to je potrebno naciji koja teži da postane velika.

U Srbiju stiže 30.000 Francuza i 50.000 Engleza iz Indije, da idu u Crnu Goru.

U Češkoj je izbila revolucija protiv Austrije i Pruske. Bilo je mnogo streljanja, a većina listova je konfiskovana.

Policija je oduzela 10.000 proglaša koji pozivaju svakog dobrog Čeha da se pridruži slovenskoj braći u borbi protiv Austrije i Pruske, a s ciljem da se otcepe od Austrije. Hoće li uspeti?

Upoznala sam ovde nekoliko čeških zarobljenika; izdvajaju se po svojoj kulturi i izuzetno su poštovani.

Ruski odred je presreo jednu eskadrilu od sedamnaest aeroplana koji su manevrisali na moru.

Grčka je rekla da će, ukoliko Austrija ponovo napadne Srbiju, mobilisati trupe i uključiti se u rat.

Sve ove različite vesti daju malu predstavu o tome čime se bavi Austrija dok tako dugo ostavlja na miru svoju neprijateljicu Srbiju, a ona pokreće svoje fabrike i sprema se da pobeđi u borbi.

Sneg je potpuno prekrrio okolne planine; užasno je hladno, a dok ovaj mir traje – da bogda bio večan – borbeni duh ovih vojnika ne opada, naprotiv: vežba se svakodnevno, i to pucanje, jer je, isto kao u Švajcarskoj, zadivljujuća preciznost kojom gađaju ovi regruti, što im daje ogromnu prednost nad neprijateljem.

Do sledećeg pisma, za koje ne znam kada ću moći da ga pišem i kada će dospeti u Vaše ruke, oprašta se od Vas i od čitalaca ovog omiljenog dnevnika

Anđela Graupera

Primljeno 14. marta 1915.

S puta ka Srbiji
(Od našeg specijalnog dopisnika)

8. novembar 1915.

Na brodu „Kordak”

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Evo već deset dana otkako sam se u Marseju ukrcala za Solun, kako bih prešla u Srbiju, odakle sam se vratila pre nekoliko meseci da u Španiji nađem predah za svoj uznemiren um i iznureno telo. Posao je bio iscrpljujuć, a isto i psihička bol koju smo svi mi koji smo pružali usluge u vojnim bolnicama morali da podnosimo.

Danas, kad se tamo vraćam, muči me sećanje na stravične prizore kojima sam morala da prisustvujem za vreme svog dugog boravka u Beogradu i Nišu.

A možda su se ti užasi još više uvećali dok nisam bila tu, jer je trenutno ta lepa zemlja osa oko koje se okreće stravična borba što potresa svet.

„Kordak” dovozi vojna sredstva balkanskim zemljama, naročito topove, ta bronza-na čudovišta što seju smrt među austronemačkim trupama.

Posmatram te zastrašujuće instrumente smrti poređane na palubi parobroda, nepomične u svojim teškim oklopima, i u glavi vidim smrt kako bljuje iz svojih bronza-nih usta, pretvarajući u dronjke snažna tela neprijatelja što se bori – kako kaže – za svoja prava i za domovinu, kao što i njegovi protivnici kažu da se bore iz potpuno istih razloga...

Koliko krvi i koliko suza prolivenih tokom šesnaest meseci titanske borbe u kojoj se suprotstavljaju, ne dva sveta ideala, već dva prožimajuća nečovečna egoizma!

Kroz senku koju na palubi pravi platno za zaštitu od sunčevih zraka prolaze oficiri raznih nacionalnosti i gospođe u raskošnim toaletama...

Koliko ogorčenja stvara kontrast između te nakićenosti i instrumenata smrti koji nas okružuju!

Da li koketerija guši osećanje užasa kod žena?

Jutros smo pristali na Malti, gde su podignute čvrste utvrde i u čijoj su luci ukotvljeni ogromni bojni brodovi za odbranu njenih slabih tačaka; na dokovima je naslagana velika količina vojnog materijala namenjenog saveznicima.

Ovde sam saznala da je komunikacija između Soluna i Velesa ponovo uspostavljena.

Takođe se priča da su mnogi bugarski oficiri dali ostavku na svoje funkcije, odbijajući da se bore zajedno sa svojim rasnim i verskim neprijateljima – Turcima.

Vreme je promenljivo; more urla i talasi udaraju o trup „Kordaka”, koji neustrašivo odoleva njihovim besnim napadima. Noću, kad se pogase sva svetla i kad se iz obazrive

predostrožnosti spuste debeli zastori na prozorima kabina, kad veličanstvenu tišinu bespuća remeti promuklo mukanje talasa i grozničava lupa brodskog motora, u mene se uvlači osećanje straha koje me ne napušta dok ne svane dan.

I ja, koja na čvrstom tlu neustrašivo odolevam užasima rata, drhtim od nesigurnosti tla poda mnom, kao da mi ono izmiče pod nogama u olujnoj noći...

Ali to mučno osećanje nestane čim na palubi pozdravim prve znake tmurnog zimskog dana u kome se zraci sunca bore da probiju tešku maglu što se gomila na horizontu.

Sa mnom su za stolom, s desne strane engleski zvaničnik Crvenog krsta koji me obasipa pažnjom, i dva gospodina, Francuz i Italijan, obojica žitelji Pariza u (koliko sam uspela da saznam) misiji vezanoj za novčanu pomoć koju Francuska šalje svojim srpskim saveznicima.

Među nama kruže protivrečne vesti iako je tokom putovanja sve vreme radio bežični telegraf, ali nikome ništa nije saopšteno.

Svi smo u neizvesnosti, nemamo pojma šta se dešava u svetu, lutamo morem ne bismo li izbegli mine i već dugo smo bez kontakta sa kopnom.

Danas posle ručka, dok smo engleski zvaničnik i ja šetali međupalubom, do nas je dopreo kikot onih gospođa u prelepim haljinama što su u meni pobudile ogorčenost; osetila sam duboku, neutešnu tugu, ne mogavši sebi da objasnim kako neko može da se smeje na mestu na kom se, po cenu krvi hiljada njihovih sinova, odlučuje sudbina tolikih naroda!...

Kapetan nas je upravio obavestio da sutra stižemo u Solun, što nas je strašno obradovalo.

U Solunu

11. novembar

Upravo smo stupili na kopno i moram da Vam kažem da Solun nije lako opisati zbog mešavine ljudskih tipova i haotičnosti njegovih ulica, kojim narod ide kako zna i ume, jer njima stalno defiluju francuske, engleske i grčke trupe.

Pripreme trupa i vojne opreme su neprestane i, mada su to pripreme za smrt, u svakom oku sija preterana, bezgranična radost. Čini mi se da u narodu nikada nije bilo toliko dobrog raspoloženja, spokoja i smirenosti, kao da se zaboravljaju strahote kojima je namenjena ta oprema i tragična misija poverena tolikim hiljadama ljudi.

I to se vidi svakoga dana, nije nešto prolazno, već kao da ovi budući junaci imaju u duši urezanu izvesnost pobeде.

Moram da ostanem nekoliko dana u Solunu, kažu konzuli, a posle ću moći u Monastir¹² kako bih odande prešla u Srbiju, jer je tamo mnogo ranjenih a nedovoljno osoblja.

¹² Bitolj. (Prim. prev.)

Pronaći smeštaj u Solunu veliki je problem i svi putnici s parobroda i dalje su na njemu. Ja sam imala sreće pošto sam uspela da se smestim kod jednog Turčina koji živi sam sa poslugom.

Da li će kod njega moj život, moja sloboda, biti u opasnosti?

Nemam pojma, ali prihvatam smeštaj na nekoliko dana jer nemam drugu mogućnost.

Kako mi se tužnim i punim užasa čini ambijent ove nove Vavilonske kule čijim ulicama razdragano, u ritmu muzike, defiluju hiljade mladih vojnika u uniformi koji, s osmehom na usnama i mirnoćom duha na kojoj im zavidim, možda hitaju ka smrti!

Koliko njih će se iz rovova vratiti bolesni, obogaljeni, bez najmanje iskre mladalačke radosti koja im sad sija iz očiju?

Solun je danas glavni centar engleskog i francuskog Generalštaba i nove trupe stalno pristižu.

A što se tiče grčke vojske, ona je savršeno naoružana i opremljena, spremna da uđe u boj ukoliko se rat približi njenim granicama.

Novine su oprezno uzdržane; ipak, danas sam saznala da se sprema strašan okršaj i nebrojene snage koje će kao uragan sravniti osvajačku vojsku, te odatle optimizam na licima šefova.

Tokom putovanja iz Marseja „Kordak” je stalno bio u pratnji dva lovca na torpeda koji su mu pokazivali put. Zato je uplovljavanje u solunsku luku bilo sporo jer je ona doslovno preplavljena podvodnim minama.

Verujem da ću uz božju pomoć moći kroz nekoliko dana da krenem za Monastir, a odande će Vam pisati Vaša privržena i pouzdana služiteljka

Anđela Graupera

Primljeno 28. novembra 1915.

Iz Soluna

(Od našeg specijalnog dopisnika)

13. novembar 1915.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Imala sam priliku da se sprijateljim sa ponekim od mnogih lekara koji ovde borave u iščekivanju strašnog, vrhunskog okršaja koji se, prema vojnim tehničarima, realno može očekivati.

Danas su nam rekli da se ne može komunicirati s Nišom, a takođe su danas na srpski front upućene brojne engleske snage, po hitnoj naredbi pristigloj iz Londona.

Priča se da je bombardovanje Varde napravilo velika oštećenja na zgradama, jer hi- ci ruskih bojnih brodova uništavaju najbolja zdanja i spomenike, kao i da su Francuzi za- uzeli stanicu u Strumici.

Od prekjuče su stalni kontingenti trupa i vojnih sredstava u pokretu, namenjeni rovovima koji se brane, dok slikovitu živost lavirintskih ulica proteklih dana smenjuju muk i neraspoloženje koji ulivaju strah, a Solun se može uporediti sa telom titana iz či- jih pokidanih arterija lipti krv što ga drži u životu.

No ta usamljenost je trenutna pošto se u severnom delu grada, i oko njega, podiže ogroman logor, namenjen smeštaju sto hiljada ljudi koji treba da stignu svakog časa.

Juče sam bila na ručku sa španskim konzulom i jednim španskim pukovnikom kog sam upoznala u Srbiji – i on je, kao i ja, pridružen toj vojsci – koji takođe ne može da pre- đe granicu.

Taj odvažni oficir, dirnut mojom prinudnom neaktivnošću (nemoguće mi je da pri- tekнем u pomoć svojim dragim Srbima), uredio je, dok se ne raščisti situacija koja me ovde drži, da se priključim francuskom sanitetu, pa sam tako i uradila, a oni su me pri- mili s najvećim znacima uvažavanja.

I evo me sad, u iščekivanju da se otvore putevi i da izvršim misiju koju su mi pove- rile *Novosti*.

Ovde ima puno izbeglica iz Srbije, mnogi su bolesni od stradanja i grozota koje su pretrpeli zbog zverstava i surovosti Bugara, a oni ne poštuju ni čast, ni život ni imovinu.

Veliki broj izbeglih Srba, na hiljade njih, nema ni odeću na sebi.

Kako su to užasni prizori bede i strahote, gospodine direktore! Kako su razarajuće posledice ovog nehumanog rata koji u luke spasa dovodi na stotine dece izbegle od smr- ti, dece što uzalud dozivaju majku koju je, usled vlastite opasnosti i izbeumljenu od stra- ha, sebičnost naterala da napusti svoju dragu dečicu, rođenu u srećnijim danima!

Ti prizori očaja ne mogu se pojmiti u svojoj stravičnoj snazi dok se ne vide sop- stvenim očima, i nema tog ljudskog razuma koji ih može ikada zaboraviti kad ih jed- nom vidi.

Danas su nam rekli da engleske trupe vode na Dojranu titansku, stravičnu borbu čije se ishodište ne zna.

Francuske trupe su zauzele Kenprulu (Veles) i od juče vode žestoku artiljerijsku bit- ku sa bugarskim trupama u Krivalaku.

Srbi i dalje kontrolišu prevoj Babuna, a Francuzi su, posle krvave borbe, zauzeli Sir- kovo i Kračevicu.¹³

Danas je sav interes ovog rata, ove svetske hekatombe, koncentrisan u ovoj balkan- skoj zemlji čija topografska situacija može da doprinese da se razvuče ili pak ubrza nje- gov rasplet ukoliko iskoriste mudru taktiku, brzinu i energiju kojima raspolažu.

Koja li će krajnost razrešiti sukob? To sam Bog zna, on koji u svom umnom zaumlju zna svačiju sudbinu!

Užasno je hladno!

¹³ Možda Krakornicu, mesto u Severnoj Makedoniji. (*Prim. prev.*)

Juče je duvao snažan severac, čupajući sa stabala požutelo lišće i podižući u penaste vrhove uzburkane morske talase pri njihovom sudaru sa masivnim dokovima.

Danas jarko sija sunce, posle dva dana neprestane kiše.

Prekidam sad, zovu me moji bolesnici. Do sledećeg pisma, pozdravlja Vas Vaša ođana služiteljka

Andela Graupera

Primljeno 1. decembra 1915.

Iz Soluna

(Od našeg specijalnog dopisnika)

20. novembar 1915.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Pišem Vam pod pretužnim utiskom, još tužnijim zbog stanja vremena, jer od 17. tra- je oluja, toliko jaka da je poplavila zgrade oko luke i glavnu ulicu u Solunu, kojom se te- ško moglo proći.

Pristupni mol potpuno je urušen, sa stepenica su počupane, pod besnim naletima talasa, velike ploče od belog mermera, što je sve brodove nateralo da ojačaju poveze ka- ko ne bi bili u opasnosti od potonuća usred luke.

I dok elementi besne nečuvenom žestinom koja uvlači strah u dušu, u Solun stižu hiljade ranjenika sa bugarskog fronta, nakon poslednjeg strašnog okršaja sa francuskim snagama.

Među ranjenicima koji su mi povereni nalazi se mladi francuski vojnik, teško ra- njen u nogu. On mi je ispričao jedan od poslednjih obračuna, a prenosim Vam ga onako kako sam ga čula iz njegovih usta.

„Bilo je oko osam ujutru dvanaestog – rekao je – kad je sa leve strane Crne počelo da nadire sve više Bugara. Formirali su prave kolone i iz daljine su izgledali kao veliki, ogroman mravinjak. Mislim da je bilo trideset bataljona, možda i više.

Iznenada je na naše položaje počeo da pada pravi grād od metaka. Nismo odgovo- rili na prvi napad, zaokupljeni pripremom artiljerije za precizno gađanje, a onda su Bu- gari, okuraženi, prišli još bliže.

Na nas se ponovo obušila obilna olovna kiša, pogodivši mnoge od mojih hrabrih drugova. Tada je naša artiljerija započela svoje rušilačko dejstvo, ne uspevajući da po- stigne očekivani rezultat, jer je neprijatelj, i pored mitraljeza koji je kosio sve više ljudi, i dalje napredovao, ostvarivši relativnu prednost u odnosu na naše položaje.

Ubrzo smo uvideli da im nedostaje artiljerija i da zato imamo mnogo ranjenih a ma- lo poginulih, i mi neustrašivo, štaviše sa još više siline, navalismo napred dok su topovi

bljuvali gelere. Onda Bugari ustuknuše, obeshrabreni gomilom mrtvih koje su ostavljali za sobom.

Leševa je bilo toliko da su nas usporavali u napredovanju. Gazili smo ih, peli se na gomile ljudskog mesa, koje je škripalo i podrhtavalo poslednjim trzajima. To je bio jeziv prizor i nikad ga neću zaboraviti!

Bitka je prestala kad se smrklo. Pošto su se Bugari povukli u neki zaklon terena skriven od naših pogleda, odmarali smo se celu noć, u očekivanju sledećeg napada.

Narednog dana, negde oko jedan sat po podne, bugarske trupe ponovo navalije, uveliko pojačane, i opet otpoče boj, krvav, junački i dug, za odbranu terena koji smo osvajali bez odmora i predaha, pedalj po pedalj.

Zanos pobede ulivao nam je hrabrost koja nije slabila ni zbog velikog broja drugova palih od bugarskog metka, zgrčenih od bola. Tako smo napredovali pet kilometara, borba se privodila kraju i neprijatelj je bio savladan, kad padoh, pogođen, preko jednog bugarskog leša.

Osvestio sam se na nosilima. Nadam se da ću se brzo oporaviti kako bih ponovo mogao u borbu."

Pogledah ga, potresena. Jadničak! Sumnjam da će ikada povratiti svoju sirotu nogu!

On mi uz osmeh pruži ruku, koju stisnuh svojom, a kad sam je pustila videh da na njoj još ima krvi. Uzdrhtah. To je možda bila njegova krv. A možda neprijateljska!

I dalje se iskrcavaju engleska pojačanja koja će, čim stignu, marširati u pomoć Srbima na liniju fronta, gde se sprema vrhunski obračun s ciljem pobede nad Bugarima, što ne sumnjam da će savezničke snage uspeti, jer im se hrabrost graniči sa junaštvom.

Javiće Vam kada se to desi Vaša odana služiteljka

Anđela Graupera

Primljeno 6. decembra 1915.

Iz Soluna

(Od našeg specijalnog dopisnika)

23. novembar 1915.

Gospodinu uredniku *Novosti*. Barselona

Dragi gospodine,

Oprečne vesti sa mesta sukoba neprestano se smenjuju, sejući nemir, strah ili radost, već prema izgledima koje imaju i izvoru odakle dolaze.

Neke pristižu iz zvaničnih izveštaja (onih što se tako zovu), a druge, i njih je više, od ranjenika iz jedinica koje se bore protiv Bugara, koje svakodnevno pristižu. Jedan ranjeni Francuz, pošto sam mu sanirala bolnu ranu na ruci zadobijenu od tri metka, ispri-

čao mi je kako su ulazili u srpska sela Krivolak i Valandovo-Rabrovo sa velikom predostrožnošću, jer su se bojali da će ih žene, deca i starci pomešati s osvajačima koje su dočekivali bacajući na njih ručne bombe. Bili su u strahu da bi i njih mogla da zadesi sudbina drugih sela koja su im pala u ruke.

Rekao je kako su poslali jedan odred da prenese lokalnom stanovništvu da stižu prijateljske snage.

„Približavali smo se Krivolaku” – počeo je – „i izdaleka, na mesečini, dopadljive bele kuće, dopola skrivene stoletnim stablima, izgledale su potpuno napušteno. Seoski spoj nije narušavao ni najmanji šum, čak ni psi nisu lajali, kao da i oni saučestvuju u zebnji svojih gospodara.

Nijedan osvetljen prozor... nijedan! Tišina i tama; ali kako je počelo da sviće, iznenađeni ali u isto vreme i umireni, seljaci počеше da otvaraju kapije i da se pojavljuju raščupane dečje glave, a onda i cele prilike koje su prilazile vojnicima, dodirivale im uniformu i oružje...

Oficiri su im davali kockice šećera, što je decu jako obradovalo pa je njihov strah sasvim nestao. Starci, žene i deca upustiše se u razgovor s vojnicima, a ratari se ponudiše za sve što nam je potrebno.

Da je to bila osvajačka vojska, ti starci, deca i žene suprotstavili bi se njihovom prolasku na sve moguće načine koje nalažu neustrašivost i ljubav prema rodnoj grudi, kao što je to radilo svako srpsko selo kada bi na njihovu zemlju stupila bugarska ili austro-nemačka stopa, a srpska naselja u kojima su žrtvovani stari, deca i žene broje se na hiljade.

Ali mi smo im dolazili u pomoć i oni su stavljali svoj život u naše ruke u zamenu za komad prijateljskog hleba, ne bi li ublažili glad koja ih je morila i iscrpljivala.

Ovo je rat bezbrojnih strahota, a žeđi za osvetom pridružuju se mržnja, odmazda, a kasnije i očaj, što sve vodi onome što se zove junaštvo brutalnosti.”

I sve to je izgovorio isprekidanim, dahtavim rečenicama, boreći se sa groznicom koja ga je obuzimala.

Od ovog mladića sam saznala da francuski vojnik pre odlaska na front dobija strogu naredbu da se ne prepušta pljački i krađi i da poštuje stare, žene i decu, kao i da se ta naredba strogo poštuje.

Kasnije će nam istorija ove tragedije pričati o mudrosti i razboritosti sjajne francuske mladeži i njenim ludim pobedničkim pohodima!

Kada je ovde stigla vest da su se Srbi povukli ka Monastiru (a Bugari zauzeli Prilep), nastala je teška atmosfera straha i uzrujanja, jer su skoro svi stanovnici tog grada Grci i, dok neki misle da bugarske trupe neće pokušati da ga napadnu, drugi smatraju da će ga ipak osvojiti, s ciljem da primoraju Grčku da se uključi u borbu.

Juče je na sivom nebu bila prava pometnja. Francuski avijatičari su preletali bez prestanka; od prvih jutarnjih sati pa dok sunce nije zamaklo za vrhove obližnjih planina napravili su hiljadu krugova, i to toliko blizu tla da su stvarali mučan utisak da će nas spljoštiti svojim ogromnim krilima.

Ta čudovišta su poplašila ptice koje su, prestravljene, bežale, ne znajući kuda da se sklone od velikih letećih stvorenja čiji metalni zvuk ispunjava vazduh jekom.

A ja, daleko od gradske vreve, pišem, meditiram i čekam.

Određena da idem u Monastir, čekam da se situacija za saveznike preokrene jer, uistinu, ako bi rat i velikodušnost pobjednika bili na nivou napretka dvadesetog veka, pošla bih odmah, uverena da ću biti poštovana kao žena i kao Špankinja. Ali trpeti mučenje i skrnavljenje, tužnu sudbinu svake iole mlade žene koja padne u ruke bugarskoj soldateski, nikada! Mogla bih Vam pričati jezive pojedinosti o nečuvenoj surovosti koja dokazuje da je čovek bez površnog sloja kulture i dalje u svim svojim pojavnim oblicima primitivni, divlji pećinski čovek.

Mnogo volim svoju Španiju i, pošto je volim, želim da nikada ne izađe iz neutralnosti jer je utroba rata previše crna i nezasita, proždire sve što joj se nađe na putu: gradove, narode, živote, čast!

Priča se kako su Bugari, već umorni i zadovoljenih ambicija potpunim posedovanjem Makedonije, rekli da ne žele više rat, ali im je Nemačka naredila da moraju da ga nastave i da snose sve posledice dok god kampanja traje. U slučaju pobjede, nemačko-bugarski sporazum daje Bugarskoj Moraviju,¹⁴ Niš i srpsku Makedoniju.

Ovde vlada nečuvena zabrinutost da li će bugarske trupe osvojiti ili napustiti Monastir.

Možda ću u sledećem izveštaju moći da Vam javim izuzetno ozbiljne vesti, a danas se ne usuđujem da to činim pošto se još nisu raširile, a možda mi ni cenzura ne bi dozvolila da ih prenesem.

Vaša privržena služiteljka

Anđela Graupera

Primljeno 8. decembra 1915.

Iz Soluna

(Od našeg specijalnog dopisnika)

15. decembar 1915.

Dragi gospodine,

Telegrafaska komunikacija sa Monastirom i dalje je u prekidu.

Zna se da su dve francuske avijatičarske eskadrile nadletale grad Strumicu i nemačko-bugarske koncentracione logore, bacajući na njih veliki broj bombi i pričinivši veliku štetu.

U Kavadaru su streljana tri austrijska špijuna, prerusena u žandarme.

Ovde se bez predaha nastavlja iskrcavanje engleskih i francuskih trupa, među kojima ima mnogo Indijaca i Alžiraca.

¹⁴ Možda Moravsku oblast u Srbiji. (*Prim. prev.*)

Posle obilne vejavice tokom nekoliko dana, praćene uraganskim ledenim vetrom, konačno je zasijalo sunce, a sa njim su ponovo zaricali topovi, podstičući, uprkos razvedranju, mržnje i razmirice koje svuda seju smrt; pretužna je slika ovog grada, prepunog srpskih žena i dece koji, u potrazi za spasom, bez hleba, goli i bos, dolaze da potraže utočište u njegovim zidinama.

Početak ovog meseca saveznici su ponovo uputili notu grčkoj vladi, ali odgovora još nema. U njoj traže privremeno prepuštanje grčke Makedonije, kako bi tu mogli da razvijaju svoje strateške planove.

Da li će se oluja konačno sručiti, a mi snositi njene strašne posledice?

Uzdajmo se u Boga, jer jedino On zna šta će biti.

Pre dva dana sam dobila poziv da posetim francuski logor podignut svega nekoliko kilometara od Soluna; danas sam bila tamo i vrlo sam prijatno iznenađena, koliko zbog njegovog dobrog topografskog položaja, toliko zbog komfora u minijturnim sobama.

Smešten na jednoj prostranoj visoravni severno od Soluna, njegove zidine, odnosno odbrambene zidove, čine same kuće, čiji je jedan deo namenjen oficirima, a drugi vojnicima.

Buljuk prljave, dronjave dece čeka sledovanje supe koju im svakodnevno udeljuje francuska velikodušnost. Kroz jedan prozorčić posmatram mladog oficira zadubljenog u pisanje.

Možda ispisuje slatku poruku svojoj ljubavi, ostavljenoj jednog tužnog dana u dalekom rodnom gradu?

Malo dalje, drugi vredno slažu drva, a jedan plavi vojnik, snažan i mišićav, nespretno pokušava da zašije poderotinu na grubom šinjelu. Igla mu ispada iz nespretnih prstiju, ukočenih od hladnoće, i brže-bolje mi uz osmeh pokazuje pocepani deo, kazavši:

– Ala bi mi se žena smejala da me vidi!

Ljubazno pozvana, prelazim preko trga koji obrazuju kružno raspoređeni šatori, na kome su poređani veliki transportni kamioni i automobili; sedam na sklopivi tabure u jednoj od lepo grejanih kućica i radoznalo osluškujem.

Ulazna prostorija je istovremeno trpezarija, kuhinja i pisarnica. Sto od prosto obrađenog drveta, sastavljen grubim klinovima i prekriven novom belom mušmom, stoji na sredini; na njemu su papir, mastionica i pepeljara, i dopola očišćene glavice crnog luka.

Do nozdrva mi dopire prijatan miris, gledam ka jednom uglu gde u šerpi nešto vri, pored čistog, novog lonca, na šporetu na petrolej.

Iznad te jednostavne, praktične kuhinje, svuda naokolo su postavljene daske, za pravo policiće na kojima blistaju čaše, tanjiri i malecne šolje za tursku kafu.

Na drugim policama su smeštene salvete, kašike, noževi i viljuške, hrpe tanjira, konzerve, itd. U najskrivenijem kutku vise kobasice.

Zidove krasi pištolji, testije i čobanske torbe. S obe strane trpezarije, zakrivene čvrstim, prostim zastorom, nalaze se spavaće sobe sa dva kreveta na kojima su kvalitetni dušeci, meki jastuci i debela vunena ćebad.

Sa mnom u obilasku je jedan oficir.

Palimo cigarete i, pomalo setno posmatrajući spiralno izvijanje beličastog dima, moj pratilac mi polako govori:

– Kao što vidite – kaže – odlično smo smešteni da izdržimo sve eventualnosti oštre zime, ali... kad će se okončati rat i s njime svi ovi užasi?

– Mi smo potpuno uvereni u pobedu, kako u pogledu vojne borbe, tako i ekonomske, jer mučenička Belgija i osakaćena Srbija traže od neba osvetu za varvare – Nemce, Austrijance i Bugare.

I dok mi priča o zverstvima tih trupa, pijemo ukusnu, izvrsnu tursku kafu i ja posle dva sata polazim, počašćena francuskom galantnošću, u času kada sunce, opraštajući se od umirućeg dana, šalje poslednje odbleske prema dalekim planinama, da bi ponovo osvanuo narednog tegobnog jutra.

Čuje se metalni zvuke trube iz obližnje grčke kasarne i pitam se, posmatrajući užurbanost vojnika željnih hrane i odmora, da li će i za ove nesrećnike kucnuti čas borbe.

Srdačno Vas pozdravlja i oprašta se do sledeće prilike

Anđela Graupera

Primljeno 26. decembra 1915.

(Sa španskog prevela Jasna Stojanović)